

Білозерська С.І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА

У статті на основі загально-психологічних моделей структури особистості виділено структурні компоненти особистості педагога, а саме: особистісний потенціал, професійно-педагогічний потенціал, соціально-психологічний потенціал, психофізіологічний потенціал та аксіологічний потенціал. Акцентовано увагу на структурі особистісного потенціалу, який забезпечує розкриття внутрішніх детермінант формування, функціонування і розвитку особистості педагога.

Основною формою вияву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації, саморозвитку, самореалізації, що дозволяє викладачу виступати автономним суб'єктом освітньої діяльності. Такий підхід до проблеми формування і розвитку особистісного потенціалу викладача дозволив виокремити основний вектор розвитку та формування його особистості – особистісні здатності, які сприятимуть ефективному міжособистісному спілкуванню, розвитку особистісної культури, можливості самовизначитися в просторі можливостей і вибирати мету своєї активності.

Особистісний потенціал як інтегральна характеристика індивідуально-психологічних властивостей педагога включає в себе потенціал свободи і відповідальності (характеризує екзистенціальну життєву позицію педагога); здатність до рефлексії (забезпечує здатність співвідносити і координувати свої дії залежно від навколишнього оточення); здатність до емпатії (прагнення до системних, стабільних, продуктивних контактів на основі розуміння емоційного стану іншої людини); здатність до децентрації (забезпечує ефективне міжособистісне спілкування); здатність до самовдосконалення (передбачає самоусвідомлення та ціннісне ставлення до власного «Я»); здатність формувати свою життєву позицію (допомагає спрямовувати інших на шлях особистісного зростання).

Розвиток і формування вказаних здатностей забезпечать створення реальних умов для збагачення соціально-психологічного, психофізіологічного, професійно-педагогічного та аксіологічного потенціалів особистості; стимулюватимуть прагнення реалізувати себе та розширювати межі саморозвитку і самореалізації в педагогічній діяльності.

Ключові слова: особистісний потенціал, особистісні здатності, рефлексія, емпатія, децентрація, самодетермінація, самоактуалізація, саморозвиток.

Постановка проблеми. Процес гуманізації, який зачепив усі прошарки соціальних інститутів, призвів до перегляду та зміни вимог до особистісних і професійно-важливих якостей особистості, що висуваються до представників соціономічних професій. Це питання має фундаментальний характер, тому що воно стосується процесу становлення особистості психолога, педагога, соціального працівника та інших. Вміння чітко та швидко складати психологічну характеристику особистості, розуміти її потреби є запорукою успішного оволодіння професією у сфері «людина-людина». Попри велику кількість продуктивних технологій і засобів навчання нині, як і в усі часи, головним чинником якості освіти загалом і формування відповідних компетенцій у майбутніх фахівців зокрема виступає викладач – носій знань (як життєвих, так і професійних).

Якщо вести мову про викладача як творця різних програм, затребуваних сучасністю і створених на основі діагностичного цілепокладання й рефлексії, то про нього можна говорити як про творчу індивідуальність, яка володіє оригінальним проблемно-педагогічним і критичним мисленням. Проте ми зосередимо увагу на викладачеві як особистості, яка реалізується на будь-якому рівні свого професійного буття шляхом актуалізації власних психолого-педагогічних особливостей, вдосконалення своїх індивідуальних характеристик; самовираження в педагогічній сфері. Таке розуміння сутності особистості викладача потребує дослідження та аналізу структурних компонентів психологічної структури його особистості та структури особистісного потенціалу зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри схильність більшості дослідників високо

оцінювати роль особистості викладача в педагогічній діяльності (А.К. Маркова, С.Д. Поляков, Р.В. Овчарова та інші дослідники), саму категорію «особистість викладача» і проблему психологічної структури його особистості можна розглядати з різних теоретичних позицій.

Так, А.І. Щербаков вважає, що у психологічній структурі особистості викладача слід виділяти загальні громадянські, морально-психологічні, соціально-перцептивні, індивідуально-психологічні якості та такі практичні навички як загально-педагогічні (інформаційні, мобілізаційні, розвивальні, орієнтаційні), професійні (конструктивні, організаційні, дослідницькі), комунікативні (конструктивне спілкування з людьми різних вікових категорій), самоосвітні (систематизація та узагальнення знань та їх застосування при вирішенні педагогічних проблем та отриманні нової інформації) [8].

А.К. Маркова виділяє в структурі особистості педагога мотивацію особистості, індивідуальні властивості та інтегральні характеристики особистості [5]. Інші вчені [2; 3; 6] структуру особистості сучасного викладача розглядають як комплекс інтелектуальних, волевих і емоційно-оцінних відносин до світу, соціальної дійсності і педагогічної діяльності.

Аналіз моделей структури особистості [7], методологічний підхід на основі духовної парадигми [6] та парадигми суб'єкт-суб'єктних відносин дає змогу характеризувати особистість викладача як суб'єкта професійної діяльності в контексті теорій саморегуляції і самоідентифікації; саморозвитку та самоудосконалення, самонавчання та самоосвіти. Базуючись на цій парадигмі, структурними компонентами особистості викладача, на нашу думку, є такі:

1) особистісний потенціал як інтегральна якість людини, що утворюється в результаті включення її в діяльність і складається із взаємопов'язаних і взаємозумовлених функціональних утворень: особистісних здатностей, професійних знань, професійно-значущих властивостей. Ця якість є характеристикою рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою вияву особистісного потенціалу є якраз феномен самоідентифікації особистості;

2) професійно-педагогічний потенціал – це динамічна функціональна система, яка об'єднує особистісні ресурси (зразки поведінки, знання, установки, відносини, що утворюють форми трансляції людського досвіду), які забезпечують виховання та освіту особистості, оволодіння педагогічною культурою та етикою, творчістю та креативністю;

3) соціально-психологічний потенціал включає всебеемоції, почуття, волю, мотивацію, професійну спрямованість, соціальний та емоційний інтелект;

4) психофізіологічний потенціал включає індивідуальні особливості когнітивних процесів, педагогічних здібностей, а також темперамент і характер особистості, її професійну придатність;

5) аксіологічний потенціал особистості – це багаторівневе інтегративне динамічне новоутворення, яке характеризується наявністю стійкої структури (ієрархії) ціннісних орієнтацій, що визначають характер як професійної діяльності, так і життєдіяльності загалом.

Постановка завдання. Метою статті є здійснити теоретичний аналіз структурних компонентів особистісного потенціалу особистості викладача, який сприятиме його активному професійному самовдосконаленню, самовизначенню, самоактуалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «потенціал» підкреслює неспецифічний характер описуваної характеристики. Саме тому особистісний потенціал виокремлює «особистісне в особистості» викладача і характеризує рівень його особистісної зрілості; передбачає динамічний розвиток особистості, оскільки нині актуальності набуває «проблема не стійкості особистості, а її динаміки, яка готова до змін і трансформацій, за яких головне в особистості зберігало б стійкість» [4, с. 96].

Н.А. Коваль розглядає потенціал як особистісний ресурс, який реалізується в передбачуваній і непередбачуваній ситуаціях. У змістовному плані потенціал розкривається автором через характеристику моральних, естетичних, інтелектуальних цінностей і на цій основі виділяються його (потенціал) структурні компоненти: пізнавальний (як сфера пошуку істини), моральний (як сфера пошуку добра) і естетичний (як сфера пошуку краси) [2].

Інші вчені вважають, що особистісний потенціал викладача включає в себе такі психологічні конструкти: особистісну автономію (Е. Десі, Р. Райан), осмисленість життя (В. Франкл, Д.А. Леонт'єв), життєстійкість (С. Мадді), толерантність до невизначеності (Д. Маклейн), орієнтацію на дію (Ю. Куль), особливості планування діяльності (Є.Ю. Мандрикова), тимчасову перспективу особистості (Ж. Нюттен, Ф. Зімбардо), суб'єкт-об'єктні орієнтації (Є.Ю. Коржова), смислові структури особистості педагога (Б.С. Братусь, М.Н. Миронова).

Як бачимо, автори пропонують різні показники особистісного потенціалу: особистісна автономія і незалежність, внутрішня свобода;

осмисленість життя; життєстійкість у складних обставинах; готовність до внутрішніх змін; здатність сприймати нову невизначену інформацію; постійна готовність до дії; особливості планування діяльності; тимчасова перспектива особистості. Неважко помітити, що усі ці показники не суперечливі, а доповнюють один одного.

Такий підхід до розуміння сутності особистісного потенціалу дозволяє стверджувати, що основними показниками його розвитку і формування виступають особистісні здатності. Вони включають в себе вміння розуміти настрій студента, вміння допомогти виявитися його перцептивним здібностям, зрозуміти труднощі у житті і навчанні, бажання своєчасно допомогти, а також доброту і гуманність. Такий викладач вміє підтримувати доброзичливий емоційний фон у процесі спілкування зі студентами, а також співпереживати і прогнозувати відповідні ситуації.

Отже, у структурі особистісного потенціалу викладача можна виділити певні компоненти (рис. 1):

«Стрижень особистості», що відіграє роль психологічного скелета, на якому розвиваються й формуються усі інші підструктури особистості, – свобода і відповідальність. Свобода і відповідальність – це форми, способи буття особистості у світі. Рівень їх розвитку характеризує екзистенціальну життєву позицію викладача. З огляду на моделі

саморегуляції, можна припустити, що потенціал свободи допомагає викладачеві самовизначитися у просторі можливостей і вибрати мету для своєї активності. Потенціал відповідальності спрямований на реалізацію активності шляхом гнучкого і цілеспрямованого руху до обраної мети. При цьому втрата будь-якого з цих потенціалів тягне за собою порушення всієї системи саморегуляції та стимулювання педагогічної діяльності.

Умовою морально-психологічної готовності викладача до професійної педагогічної діяльності є володіння здатністю вірити, любити та творити добро.

Віра – невід’ємна частина людської природи. Для викладача дуже важливо володіти вірою не як потребою (бо вірять усі), а саме вірою як здатністю. Це можливо за умови, коли викладач здатний і серцем, і ділом прийняти те, що справді заслуговує на віру. Такий викладач готовий стати на шлях духовного відродження: пробудити у студента духовні переживання й відкрити йому доступ до духовного досвіду. Саме це навчить його відрізнити добро від зла, пізнати, що таке мудрість, шляхетність, відвага, честь, служіння.

Здатність любити як базовий складник професіоналізму викладача передбачає не лише любов та повагу до студентів, а й інтерес, зацікавленість у позитивних змінах в особистості кожного студента, що виникає в процесі професійного навчання,

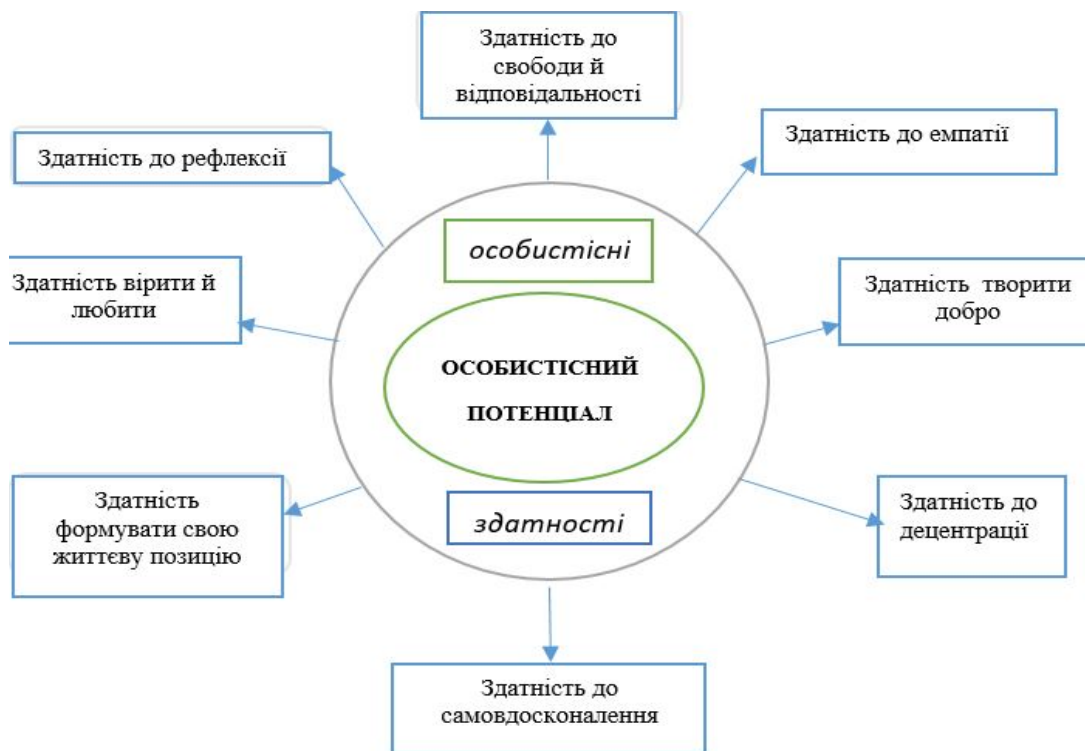

Рис. 1. Модель психологічної структури особистісного потенціалу викладача

виховання і розвитку. Розвиток і формування цієї здатності передбачають необхідність сприйняття відмінності іншої людини з любов'ю. Така любов розуміється В. Франклом як визнання права іншої людини на індивідуальний спосіб існування [8].

Формування особистості викладача не обходиться і без виховання у себе любові й шанобливого ставлення до своєї професії, почуття гордості за свій навчальний заклад, за обрану професію. Психологічні механізми міжособистісної взаємодії дозволяють оволодіти ще й такими особистісними вміннями як здатність до рефлексії, емпатії, децентрації.

Для викладача особливу цінність має ситуативна рефлексія, тобто здатність співвідносити і координувати свої дії залежно від навколишнього оточення. У кожному випадку важливим оточенням для студента є освітній простір, який включає взаємодію з однокурсниками, викладачами, а також атмосферу в аудиторії. Викладачу важливо уявити собі, як він виглядає в очах студентів. Відповідно до цього він зобов'язаний постійно міркувати над власною поведінкою, про те, як і що необхідно змінити. Відомо, що студенти не лише оцінюють і поважають у викладача його позитивні якості (інтелігентність, ерудицію, ввічливість і навіть акуратний зовнішній вигляд), але й визначають деякі негативні сторони його характеру і поведінки, наприклад, менторський тон, неясність думки й мови, відсутність уваги і довіри до них.

Здатність до рефлексії спонукає викладача формувати уявлення про ступінь своєї відповідності професійним стандартам, визначати межі власних можливостей, знаходити знання про свої сильні і слабкі сторони, ймовірні зони успіху й невдач.

Необхідною умовою особистісного зростання є здатність до емпатії. Вона дозволяє зрозуміти емоційний стан іншої людини (в цьому випадку: викладач – студент) і демонструвати це розуміння у формі співпереживання і співчуття. Такий викладач у педагогічній діяльності є емоційно і особистісно відкритим, психологічно «налаштованим» на творчу роботу зі студентами, щирим у вираженні почуттів і відносинах. Викладач стає особистим прикладом для студентів, тобто здійснює вплив на формування їхніх особистісних характеристик.

Прагнення до системних, стабільних, продуктивних контактів – ознака не лише емпатійної здатності, але й особистісної культури викладача, який прагне до самовдосконалення. Поведінка студента залежить від його особистих якостей і піддається зовнішнім впливам у вигляді колективної думки його університетської групи

або інших осіб, а також викладацького складу. Окремо необхідно враховувати і вплив сім'ї, адже це те середовище, в якому живе студент. У результаті виникає система відносин «студент-група», «студент-сім'я», «студент-викладач». Викладачеві необхідно усе це враховувати при побудові своїх відносин із кожним студентом. Він повинен відчувати, що ці відносини цікаві і важливі для викладача. Тоді й студент зможе більше отримати від педагога, а їхні взаємини будуть носити емпатійний характер.

У центрі емпатії закладений механізм децентрації, яка є універсальною психологічною здатністю, що передбачає відмову від своїх егоцентричних установок. Ця здатність забезпечує ефективне міжособистісне спілкування. Завдяки децентрації можна поглянути на себе очима співрозмовника і оцінити ситуацію. Освітнє середовище вищого навчального закладу постачає студентів інформацією у великому обсязі і можливістю мати багато міжособистісних контактів. На жаль, не всі можуть впоратися із цим великим обсягом інформації, не вміють шукати компроміси, нічого не знають про почуття толерантності як щодо однокурсників, так і стосовно викладачів. Викладач завдяки децентрації має змогу налагодити свою міжособистісну взаємодію зі студентами і допомогти їм підтримувати стосунки між собою. Такий викладач повинен бути готовий прийняти позицію студента і намагатися, якщо це необхідно, змінити його думку, знайшовши нові компромісні рішення.

Формування здатності до самовдосконалення та здатності формувати свою життєву позицію передбачає самоусвідомлення та ціннісне ставлення до власного «Я», прагнення до саморозвитку. Особистість, яка самовдосконалюється, повинна в будь-яку працю вносити творчість: виявляти індивідуальний підхід, мати особисту думку і вміти залучати інших осіб до діяльності. Вона постійно перебуває в русі по шляху особистісного зростання. Найважливіше і головне – зізнатися самому собі у власних недоліках, знайти їхню причину і крок за кроком їх викорінювати. Таким чином, особистісний ріст важливий для викладача не просто сам по собі, а як здатність формувати свою життєву позицію [1].

Життєва позиція – це свого роду життєва програма, «сценарій» про щастя, який є у кожній людини; це система цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з уявленнями людини, дозволяє зробити її життя найбільш успішним (у розумінні самої людини) і допомагає спрямовувати

інших на шлях особистісного зростання. Основними показниками ефективності стратегії життя людини виступають не конкретні досягнення, а задоволеність життям, її психічне здоров'я та психологічне благополуччя.

Як зазначають вчені [1], у педагога є три можливості, або три шляхи у визначенні перспектив свого розвитку: шлях адаптації, шлях саморозвитку і шлях стагнації (розпаду діяльності, деградації особистості). Адаптація дає змогу пристосуватися до всіх вимог системи освіти, освоїти всі види діяльності, опанувати рольовими позиціями. Саморозвиток дозволяє постійно самовдосконалюватися, змінюватися, повністю реалізувати себе як професіонала. Стагнація настає тоді, «коли вчитель зупиняється у своєму розвитку, живе за рахунок експлуатації стереотипів, старого багажу; професійна активність знижується, зростає несприйнятливність до нового і втрачається навіть те, що колись дозволяло бути на рівні вимог» [2, с. 26]. Саме тому особистісний та професійний розвиток викладача повинен бути

спрямований на формування самостійної, відповідальної особистості, здатної до самовираження, саморозвитку, самовдосконалення та постійного особистісного і професійного зростання.

Висновки. Отже, особистісний потенціал – складник особистості викладача, який є основним вектором і стрижнем наряду з її розвитком. До структури особистісного потенціалу належить здатність до свободи і відповідальності; здатність до рефлексії та самовдосконалення; здатність до емпатії та децентрації; здатність вірити і любити; здатність творити добро та формувати свою життєву позицію. Вказані здатності виступають умовою особистісної, моральної, емоційної та професійної зрілості особистості викладача. Розвиток і формування цих здатностей забезпечить створення реальних умов для збагачення соціально-психологічного, психофізіологічного, професійно-педагогічного та аксіологічного потенціалів особистості; стимулюватиме прагнення реалізувати себе та розширювати межі саморозвитку і самореалізації в педагогічній діяльності.

Список літератури:

1. Білозерська С.І. Особистісна зрілість як умова професійного зростання майбутнього педагога. *Теорія і практика сучасної психології* : Збірник наукових праць. Випуск 5. Том 2. Запоріжжя, 2019. С. 20–25.
2. Ефанова М.И. Самореализационный потенциал и психологическая готовность психолога к осуществлению профессиональной деятельности / под ред. Л.С. Колмогоровой, Ю.В. Трофимовой / *Материалы Международной научно-практической конференции*. Барнаул : АлтГПА, 2009. 406 с.
3. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации. *Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова* / под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева. М. : Смысл, 2002. С. 56–65.
4. Мадди С. Жизнестойкость, ее диагностика и тренинг. М. : Институт экзистенциальной психологии и жизнестворчества, 2002. 194 с.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 312 с.
6. Савчин М.В. Духовна парадигма психології : монографія К. : Академвидав, 2013. 252 с.
7. Савчин М.В. Здатності особистості : монографія. Київ : Академія, 2016. 285 с.
8. Хрестоматия по психологии : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Сост. В.В. Мироненко; Под ред. А.В. Петровского. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Просвещение, 1987. 447 с.

Bilozerska S.I. PERSONAL POTENTIAL IN THE STRUCTURE OF A TEACHER'S PERSONALITY

The article based on general psychological models of personality structure, highlights the structural components of a teacher's personality, namely: the personal potential, professional and pedagogical potential, socio-psychological potential, psycho-physiological potential and axiological potential. Emphasis is placed on the structure of the personal potential, which discloses the internal determinants of formation, functioning and development of a teacher's personality.

The principal manifestation form of the personal potential is the phenomenon of self-determination, self-development, and self-realization, which allows the teacher to act as an autonomous subject of the educational activity. This approach to the problem of formation and development of the teacher's personal potential allowed us to identify the main vector of development and formation of their personality – the personal abilities that promote effective interpersonal communication, personal culture, to ability to determine oneself in the environment of opportunities and choose the purpose of their activity.

The personal potential, as an integral characteristic of the individual psychological qualities of a teacher, includes the following: the potential for freedom and responsibility (characterizes the existential outlook of the teacher); the ability to reflect (provides the ability to correlate and coordinate their actions depending on the environment); the ability to empathize (a desire for systemic, stable, productive contacts based on understanding the emotional state of another person); the ability to decentrate (provides an effective interpersonal communication); the ability to improve oneself (involves self-awareness and values to one's ego); the ability to shape one's life outlook (which helps to guide others on the path of personal growth).

The formation and development of these abilities will create real conditions for the enrichment of the socio-psychological, psycho-physiological, professional pedagogical and axiological potentials of the individual; it will stimulate the desire to realize themselves and expand the boundaries of self-development and self-realization in teaching.

Key words: *personal potential, personal abilities, reflection, empathy, decentration, self-determination, self-actualization, self-development.*